४. हितोपदेशः

— रचयिता - बाणभट्टः

२९. तात चन्द्रापीड, विदितवेदितव्यस्याधीतसर्वशास्त्रस्य ते नाल्पमपि उपदेष्टव्यमस्ति । केवलं च निसर्गत एव अभानुभेद्यमरत्नालोकोत्सेद्यमप्रदीपप्रभापनेयमतिगहनं तमो यौवनप्रभवमित्यतो विस्तरेणाभिधीयसे । गर्भेश्वरत्वमभिनवयौवनत्वमप्रतिमरूपत्वममानुषशक्तित्वंचेति महतीयं खल्वनर्थपरम्परा । सर्वाविनयानामेकैकमप्येषामायतनं, किमुत समवायः? यौवनारम्भे च प्रायः शास्त्रजलप्रक्षालननिर्मलापि कालुष्यमुपयाति बुद्धिः । अनुज्झितधवलतापि सरागैवं भवति यूनां दृष्टिः । अपहरति च वात्येव शुष्कपत्रं समुद्भूतरजोभ्रान्तिरतिदूरमात्मेच्छया यौवनसमये पुरुषं प्रकृतिः । इन्द्रियहरिणहारिणो च सततमतिदुरन्तेयमुपभोगमृगतृष्णिका । नवयौवनकषायितात्मनश्च सलिलानीव तान्येव विषयस्वरूपाण्यास्वाद्यमानानि मधुरतराण्यापतन्ति मनसः । नाशयति च दिङ्मोह इव उन्मार्गप्रवर्तकः पुरुषमत्यासङ्गो विषयेषु । गुरुवचनममलमपि सलिलमिव महदुपजनयति श्रवणस्थितं शूलमभव्यस्य । भवादृशा एव भवन्ति भाजनान्युपदेशानाम् । अपगतमले हि मनसि स्फटिकमणाविव रजनिकरगभस्तयो विशन्ति सुखमुपदेशगुणाः । अयमेव चानास्वादितविषयरसस्य ते काल

उपदेशस्य । गुरूपदेशश्च नाम पुरुषाणामखिलमलप्रक्षालनक्षममजलं स्नानं, अनुपजातपलितादिवैरुप्यमजरं वृद्धत्वं, अनारोपित मेदोदोषं गुरूकरणं, असुवर्णविरचनमग्राम्यं कर्णाभरणं, अतीतज्योतिरालोकोनुद्वेगकरः प्रजागरः, विशेषेण तु राज्ञाम् । विरला हि तेषामुपदेष्टारः । अहंकारदाहज्वरमूर्च्छान्धकारिता विह्वला हि राजप्रकृतिः । अलीकाभिमानोन्मादकारीणि धनानि । राज्यविषविकारतन्द्राप्रदा राजलक्ष्मीः ।

३०. आलोकयतु तावत्कल्याणाभिनिवेशी लक्ष्मीमेव प्रथमम् । न ह्येवंविधमपरमपरिचितामिह जगति किंचिदस्ति, यथेयमनार्या । लब्धापि खलु दुःखेन परिपाल्यते । दृढगुणपाशसन्धाननिष्पन्दीकृतापि नश्यति । न परिचयं रक्षति । नाऽभिजनमीक्षते । न वैदग्ध्यं गणयति । न त्यागमाद्रियते, न विशेषज्ञतां विचारयति, कमलिनी सञ्चरणव्यतिकरलग्ननलिननालकण्टकेव न कचिन्निर्भरमावघ्नाति पदम् । यथा यथा चेयं चपला दीप्यते तथा तथा दीपशिखेव कज्जलमलिनमेव कर्म केवलमुद्वमति । न हि तं पश्यामि यो ह्यपरिचितयाऽनया न निर्भरमुपगूढो यो वा न विप्रलब्धः । नियतमियमालेख्यगतापि चलति, पुस्तमय्यपीन्द्रजालमाचरत्युत्कीर्णापि विप्रलभते, श्रुताप्यतिसंधत्ते, चिन्तितापि वञ्चयति ।

Scanned by CamScanner

३१. एवं विधयापि चानया दुराचारया कथमपि दैववशेन परिगृहीता विक्लबा भवन्ति राजानः । सर्वाविनयाधिष्ठानतां च गच्छन्ति । तेषां दाक्षिण्यं प्रक्षाल्यते हृदयं मलिनीभवति, सत्यवादिताऽपह्रियते, गुणाश्चोत्सार्यन्ते. । केचिच्छ्रमवशशिथिलशकुनिगलपुटचपलाभिः सद्यः खद्योतो न्मेषमुहूर्तमनोहराभिर्मनस्विजनगर्हिताभिः सम्पद्भिः प्रलोभ्यमाना रागावेशेन बाध्यमाना विह्वलतामुपयान्ति । आसन्नमृत्यव इव बन्धुजनमपि नाभिजानन्ति । अदूरदर्शिनः पापेनेवाध्मातमूर्तयो भवन्ति । तदवस्थाश्च व्यसनशतशरव्यतामुपगता वल्मीकतृणाग्रावस्थिता जलबिन्धव इव पतितमप्यात्मानं नावगच्छन्ति ।

३२. अपरे तु स्वार्थनिष्पादनपरैः निर्धनपिशितग्रासगृध्रैः आस्थाननलिनीबकैः द्यूतं विनोद इति, पानं विलास इति, प्रमत्तता शौर्यमिति, गुरुवचनावधीरणमपरप्रणेयत्वमिति, स्वच्छन्दता प्रभत्वमिति तरलतोत्साहमिति, दोषानपि गुणपक्षमध्यारोपयद्भिः अन्तः स्वयमपि विहसद्भिः प्रतारणकुशलैः धूर्तैः अमानुषोचिताभिस्तुतिभिः प्रतार्यमाणाः प्रारब्धदिव्योचितचेष्टानुभावाः सर्वजनस्यापहास्यता मुपयान्ति । दर्शनप्रदानमप्यनुग्रहं गणयन्ति । दृष्टिपातमप्युकारपक्षे स्थापयन्ति । स्पर्शमपि पावनमाकलयन्ति । मिथ्यामाहात्म्यगर्वनिर्भराश्च प्रणमन्ति देवताभ्यो

नाभिवादयन्त्यभिवादनार्हा न्नाऽभ्युपतिष्ठन्ति गुरुन् जरावैक्लव्यप्रलपितमिति पश्यन्ति वृद्धजनोपदेशं, आत्मप्रज्ञापरिभव इत्यसूयन्ति सचिवोपदेशाय, कुप्यन्ति हितवादिने, सर्वथा तमभिनन्दन्ति, तं पाश्र्वे कुर्वन्ति, तं बहुमन्यन्ते, तमाप्ततामापादयन्ति योऽहर्निशमनवरतमुपरचिताञ्जलिरधिर्दैवतमिव विगतान्यकर्तव्यः स्तौति, यो वा माहात्म्यमुद्भावयति ।

३३. तदेवंप्राये राज्यतंत्रे अस्मिन्महामोहकारिणि च यौवने कुमार ! तथा प्रयतेथा यथा नोपहास्यसे जनैः, नोपालभ्यसे सुहृद्भिः न प्रतार्यसे विषयैः न विकृष्यसे रागेण, नापाह्रियसे सुखेन । कामं भवान् प्रकृत्यैव धीरः । पित्रा च महता यत्नेन प्रसभारोपितसंस्कारः । तरलहृदयमप्रतिबुद्धं च मदयन्ति धनानि । तथापि भवद्गुणसंतोषो मामेवं मुखरीकृतवान् । इदमेव पुनः पुनरभिधीयसे विद्वांसमपि धीरमप्यभिजातमपि पुरुषमियं दुर्विनीता खलीकरोति लक्ष्मीरिति । सर्वथा कल्याणैः पित्रा क्रियमाण मनुभवतु भवान्नवयौवनराज्याभिषेकमङ्गलम् । कुलक्रमागतामुद्वह पूर्वपुरुषैरूढां धुरम् । अवनमय द्विषां शिरांसि । उन्नमय बन्धुवर्गम् । अभिषेकानन्तरं च प्रारब्धदिग्विजयः परिभ्रमन्विजितामपि तव पित्रा सप्तद्वीपभूषणां पुनर्विजयस्व वसुन्धराम् । आरुढप्रतापोहि राजा त्रैलोक्यदर्शीव सिद्धादेशो भवति इत्येतावदभिधाय उपशशाम ।
(कादम्बरीतः)

Scanned by CamScanner

कठिनशब्दार्थः ।

(परिच्छेदक्रमेण)

२९ वेदितव्यं = ज्ञातव्यं, निसर्गतः एव = सहजतयैव, तमः = अज्ञानं अन्धकारः च, अभानुभेद्यं = सूर्येण न भिद्यते, अरत्नालोकोत्सेद्यं = रत्नकांतिभिः न निवार्यते, अप्रदीपप्रभापनेयम् = बृहद्दीपतेजसा नापनीयते, अति गहनम् = अत्यन्तगूढं, अभिधीयसे = उच्यसे, गर्भेश्वरत्वं = सहजैश्वर्यं, अभिनवयौवनत्वम्, = नूतनयौवनम्, अप्रतिम रूपत्वम् = असदृशं सौन्दर्यम्, अमानुषशक्तित्वम् = लोकातीतबलम्, सर्वाविनयानां = सरलदुष्प्रवृत्तीनां, आयतनम् = मूलम्, समवायः = तेषां समूहः, किमुत = किं वक्तव्यम् ? कालुष्यम् = मालिन्यम्, अनुज्झितधवलतापि = शुभ्रापि, सरागा एव = अरुणा रागसहिता च, वात्या = वायुसमूहः आपतन्ति = द्योतन्ते, अत्यासङ्गः = अत्यासक्तिः , उन्मार्गप्रवर्तकः = दुर्मार्गचोदकः अमार्गसञ्चारकः, रजनिकरगभस्तयः = चन्द्रकिरणाः, सुखम् = सुलभतया, गुरूकरणं = गौरवं, असुवर्णविरचनं = सुवर्णानिर्मितं, अग्राम्यं - नागरिकं, अतीतज्योतिः = ज्योतीरहितः, आलोकः = कान्तिः, अनुद्वेगकरः, = अपीडाकरः, प्रजागरः = निर्निद्रता, विरलाः = दुर्लभाः, विह्वला - विवशा, अलीकाभिमानेन = वृथागर्वेण,

३०. अनार्या = दुष्टा, परिचयम् = संबन्धम्, अभिजनं = सत्कुलम्, वैदग्ध्यं = पाण्डित्यं, निर्भरं - दृढं, कज्जलमलिनं = मषीमलिनं, उद्वमति = प्रकाशयति, अपरिचितया = परिचयरहितया, न उपगूढः = न आलिङ्गितः, न विप्रलब्धः = न वञ्चितः, आलेख्यगता = चित्रगता, पुस्तमयी अपि = पुरस्करररूपिणी अपि, उत्कीर्णा = शिलादिषु खचिता, विप्रलभते = वंचयति, अतिसंधत्ते = वंचयति ।

३१. विक्लबाः = मूढाः, सर्वेषां अविनयानां = दुष्कर्मणां अधिष्ठानतां आश्रयतां, शकुनिनां = पक्षिणां, गलपुटाः = कण्ठाः, सद्यः = सपदि, उन्मेषेण = प्रादुर्भावेण, मुहूर्तं = मनोहराभिः रमणीयाभिः, मनस्विजनगर्हिताभिः, प्रलोभ्यमानाः = आकृष्टाः, विह्वलतां आध्माता उज्छूना, शरव्यतां = लक्ष्यतां, न अवगच्छन्ति = न जानन्ति ।

३२. स्वार्थनिष्पादनपरैः = स्वप्रयोजनसाधकैः, अवधीरणं = तिरस्कारः, अपरप्रणेयत्वं = अपराधीनता, तरलता = चांचल्यं, गुणपक्षं = गुणकक्ष्यां, दिव्योचितः = देवार्हः, चेष्यानुभावः = प्रवर्तनातिशयः, मिथ्यामाहात्म्यगर्वेण = असत्यप्रभावजनिताहङ्कारेण, निर्भराः = पूर्णाः, जरावैक्लब्यप्रलपितं = जरासंजातबुद्धिहीनतया कृतः प्रलापः अहर्निशम् = अहनि च

Scanned by CamScanner

निशायां च, उपरचिताञ्जलिः = कृतनमस्कारः, विगतान्यकर्तव्यः = त्यक्तान्यकार्यः, उद्भावयति = प्रकटयति।

३३. एवंप्राये = एतादृशे, न असभ्यसे = न निन्द्यसे, प्रतार्यसे = वंच्यसे, विकृष्यसे = आकृष्यसे, कामं = प्रायः, अप्रतिबुद्धं = मूढं, मुखरीकृतवान् = वादितवान्, खलीकरोति = दूषयति, अवनमय = नतानि कुरु, उन्नमय = उच्चतां प्रापय, सिद्धादेशः = सफलशासनः।

९. भूषणकवेः शिवराजदर्शनम्

- रचयिता - श्री अम्बिकादत्तव्यासः

३४. अथैकदा रजन्यां सिंहदुर्गाविदूर एव सुकोमलशारदायां कलितप्रसादायां भुवि निष्कृपकृपाणपाणिः कश्चु काच्छादितकठिनकवचः कलितसैनिकभटवेषः श्रीशिववीरो गुप्त वेषेण परितः पर्यटन् दुग्धधारयेव क्षालितैः ज्योत्स्नया प्रकाशितैः पथिभिरासन्नात्, शिवमन्दिरादाजगाम। तत्र च द्वारि रेणुरूषितरोमकुहरं शपोत्फलितमृत्स्नास्नातं, त्वरितगतिश्वास सहचरितहिणत्कारसूचितक्लमं उत्थायोत्थाय पृष्ठमुत्कम्प्य ग्रीवामुद्धूय पौनः पुन्येन पतित्वा भुवि विलुठन्तं कञ्चनाश्वमद्राक्षीत्। कस्यायं कुतोऽयमिति मनसि विचिन्वंश्च समीपमागत्य चुचुत्कारैरश्वं

सान्त्वयन्तं हरिततृणभरं च पुरतः प्रक्षिपन्तं कमपि शूद्रयुवकमप्यवालोकयत्। तं च विवर्णवदनमाजानुधूलि धूसरितचरणयुगलं मन्थरितशरीरं स्वेदक्लिन्नं चावलोक्य दूरतः कश्चन समायातोऽस्ति तदभृत्य एवायमिति निश्चित्य शनैरप्राक्षीत् ''कस्यायमश्वः?'' इति। स तु स्वकार्यसंलग्नोऽन्यमनस्कः एवं ''समायातः कोपि'' इत्युदतरत्। पुनरपि कुत आयाता यूयं इति पृच्छति शिववीरे च ''किमिव निरर्थं प्रश्नानुद्टङ्कयसि ? आलपितुमिच्छसि चेत् घटिकायुगलमतिवाह्य समायास्यसि, यथा पूरितजठरपिटकस्ताम्रकधूमपानैर्गलनालं कवोष्णयन् त्वया सह वार्ताभिरध्वपरिश्रममल्पयिष्यामि'' इत्यवोचत्। तदाकर्ण्यान्तर्विहसन्निव शिववीरः ''तथा करिष्यावः कथय तावत् कुत आगता यूय'' मिति पुन रप्यपृच्छत्। स तु घोटके दत्तदृष्टिरेव सकोपमवादीत् ''कुत आगता यूयं, कुत आगता यूयमिति कुत कारैः स्फोटितौ मे कर्णौ। वयं दिल्लीत आगता दिल्लीतो दिल्लीतः। कथय किं गजं ददासि घोटकं वा ? तदाकर्ण्य शिववीरस्तत्प्रकृतिं परिज्ञाय शनैः परिवृत्य मन्दिरस्य पश्चिमदेशे पर्यटितु मारेभे।

३४. कोऽयं ? कुतोऽयं ? चरो वा ? सन्देशहरो वा ? कपटपथिको वा ? अस्मत्पक्षपाती वा ? शत्रुवदातिर्वा? कोऽय मुभयपक्षोदासीनो वेति सद्य एव विज्ञेयं इति विचारयन्

Scanned by CamScanner